

DOI: <https://doi.org/10.28925/2311-2425.2021.171>
УДК 811.272

МОВНА СИТУАЦІЯ В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ДОНЕЧЧИНИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Бойко М. І.

Київський університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
ORCID iD: 0000-0001-9826-7464
miboiko96@gmail.com

Статтю присвячено мовній ситуації в закладах середньої освіти Східної України. Мета дослідження — комплексно проаналізувати мовну ситуацію в закладах середньої освіти Донеччини, простежити внутрішньомовні деформації, зумовлені впливом російської мови на українську та схарактеризувати роль освіти в національній консолідації України. Об'єктом дослідження є мовна ситуація у сфері освіти Донеччини, функціонування української мови в ситуації українсько-російського білінгвізму. Предмет аналізу — стан реального використання української мови в освітньому просторі Донеччини й тенденції розвитку деформованої мовної ситуації в закладах середньої освіти Донецької області на початку XXI ст. Увагу приділено висвітленню результатів соціологічного дослідження, головне завдання якого — визначити тенденції розвитку білінгвізму у сфері освіти. Розглянуто основні причини активного використання української мови молоддю. Зроблено всебічний соціолінгвістичний аналіз мовної ситуації закладів середньої освіти Донецької області, схарактеризовано кількісні, якісні та оцінні показники функціонування української та російської мов, окреслено шляхи розвитку мовної ситуації на Донеччині. Матеріалом для дослідження є результат проведеного нами анкетування. Загальна кількість анкет — 603. Аналіз відповідей на питання анкети показав, власна оцінка мовцями свого ступеня володіння мовами відмінна від реального використання мови в процесі комунікації. У закладах середньої освіти Слов'янська кількість українськомовних учнів та вчителів найбільша. Водночас, відповіді школярів з Маріуполя та Покровська доводять, що під час занять учні та педагогічні працівники досі послуговуються російською мовою.

Як засвідчили результати соціологічного дослідження, сучасні школярі усвідомлюють, українська мова повинна стати ключовою у всіх сферах спілкування, бо саме українська мова є важливим чинником консолідації українського суспільства, гарантією збереження національної ідентичності українського етносу й державної єдності України. Українська нація й держава повинні забезпечити відродження українського мовного простору й зробити спробу захистити українську мову. Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розглянуті теоретичні положення й інтерпретований емпіричний матеріал дають змогу відстежити мовну ситуацію в закладах освіти Східної України.

Ключові слова: мовна ситуація, заклади освіти, мовні деформації, білінгвізм, освітній простір.

Mariia Boiko

Language situation in secondary education of Donetsk region (based on sociolinguistic research)

This article addresses the issue of Ukrainian identity which is inextricably linked with the status of the native language and the attitude to it among citizens. The suggested analysis is carried out in the framework of modern sociolinguistic investigations. Statistical and empirical analyses (involving 603 questionnaires) have been employed.

The article studies the language situation in institutions of secondary education in Eastern Ukraine and focuses on a number of respective issues related to bilingualism. The paper identifies and tackles a number of linguistic distortions caused by the influence of the Russian language. The said distortions are analyzed via the scope of a larger issue of the national consolidation of Ukraine.

The analysis of the answers to the questionnaire showed that the speakers' own assessment of their degree of language proficiency is different from the actual use of language in the communication process. Slovyansk has the largest number of Ukrainian-speaking students and teachers in secondary schools. At the same time, the answers of schoolchildren from Mariupol and Pokrovsk prove that students and teachers still use Russian during classes.

According to the results of a sociological study, modern schoolchildren realize that the Ukrainian language should become crucial in all spheres of communication. The respondents demonstrate awareness of Ukrainian as a consolidating factor in social and ethnic dimensions. The paper emphasizes the necessity of an extensive study of the language situation in the educational space of Donetsk region as well as novel state policy in the education system. Both are expected to facilitate overcoming the consequences of the influence of the Russian language and the prospects for future changes in the linguistic and cultural situation in favor of the Ukrainian language.

Key words: *language situation, educational establishments, linguistic deformations, bilingualism, educational space.*

Вступ. Термін «мовна ситуація» є одним із ключових у соціолінгвістиці й одночасно предметом її вивчення. Поява соціолінгвістики як нової мовознавчої дисципліни пов'язана з формулюванням проблеми дослідження функціонування мов у певних соціо-комунікативних системах, у різні історичні періоди та за різних політико-правових умов. Зміни або, навпаки, збереження мовної ситуації пов'язані зі ставленням суспільства до мови, бо мовна поведінка окремого індивіда може вплинути на мовну ситуацію (Масенко, 210).

Проблема вибору мови спілкування в сучасній Україні, на території якої активно функціонує як мінімум дві мови (українська і російська), є надзвичайно актуальною темою дослідження. Зауважимо, майже у всіх країнах світу мовна ситуація є досить неоднорідною і складною. Тому постає чимало питань пов'язаних зі статусом мови. Головним об'єктом соціологічних зацікавлень є ті країни, які мають ситуацію двомовності (білінгвізму) або багатомовності (полілінгвізму).

Важливе значення для подолання наслідків впливу російської мови та перспективи майбутньої зміни мовно-культурної ситуації на користь української мови має продумана державна політика в системі шкільної освіти (Данилевська, 2019, с. 56–57).

Актуальність обраної теми зумовлена потребою активізації соціолінгвістичних розвідок, досліджень мовної ситуації в Україні, питань побутування української мови в умовах українсько-російської двомовності Донеччини, що має не тільки теоретичне, а й практичне значення для впровадження програми державної мовної політики в регіоні. Варто зауважити, що спеціального дослідження мовної ситуації в освітньому просторі Донеччини досі не зроблено.

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез. Проблему сучасної мов-

ної ситуації вивчали У. Вайнрайх, С. Ковальова, В. Маккей, В. Ламберт, Т. Бурда, О. Данилевська, А. Загнітко, Г. Залізняк, І. Кудрейко, Л. Масенко, Г. Мацюк, С. Соколова, Л. Ставицька, О. Тараненко, О. Шевчук-Клюжева та багато інших дослідників. Ґрунтовною є розвідка І. Кудрейко та А. Загнітка «Динаміка мовної і національної самоідентифікації мешканців Донеччини». Дослідники проаналізували переписи 1897, 1939, 1970, 2001 років, дані соціолінгвістичного опитування студентства Донецької області. Отримані результати дали змогу виявити показники демографічної та комунікативної потужності української й російської мов, визначити актуальні питання мовної політики, спрямовані на захист і підтримку української мови як державної (Загнітко, Кудрейко, 2009, с. 24–29).

Стаття «Двомовність: причини і наслідки (на матеріалі українськомовної преси міста Донецька)» О. Виноградової та О. Клюжевої присвячена актуальним питанням сучасної соціолінгвістики — проблемі російсько-української мовної взаємодії, що з'явилася внаслідок тривалого контактного білінгвізму, спричиненого дією екстралінгвістичних чинників, а також результатам процесу двомовності — лексичній і граматичній інтерференції (Виноградов, Клюжева, 2006, с. 28–34). У монографії «Українське усне мовлення Донеччини» О. Шевчук-Клюжева досліджує особливості функціонування білінгвізму на території України, звертає увагу на мовні особливості регіону (Клюжева, 2015).

Освіта належить до одного з найважливіших напрямів державної політики України. Експерти наголошують на двомовності освітнього простору в Україні. Аналізуючи результати масового опитування 2014 року, О. Данилевська в праці «Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси» робить висновок про деформований характер мовної

ситуації у сфері шкільної освіти. Наголошено на позитивних змінах, що відбулися в шкільній освіті за роки незалежності. Загалом лінгвоукраїністиці бракує комплексних наукових праць, присвячених питанням білінгвізму, оскільки дослідники зазвичай приділяють увагу розвиткові та становленню літературної мови, діалектному мовленню тощо (Данилевська, 2019).

Мета дослідження — комплексно проаналізувати мовну ситуацію в закладах середньої освіти Донеччини, простежити внутрішньомовні деформації, зумовлені впливом російської мови на українську.

Мета роботи передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) схарактеризувати ступінь використання української мови в закладах середньої освіти Донеччини; 2) з'ясувати ставлення старшокласників щодо обов'язкового використання в робочий час української мови педагогічними працівниками та учнями.

Об'єктом дослідження є мовна ситуація у сфері шкільної освіти Донеччини, функціонування української мови в ситуації українсько-російського білінгвізму. Предмет дослідження — стан реального використання української мови в освітньому просторі Донеччини й тенденції розвитку деформованої мовної ситуації в закладах середньої освіти Донецької області на початку XXI століття.

Методологія дослідження. Ми розробили анкету, у якій, крім паспортної частини та питань, за якими можна отримати інформацію про мовну ситуацію в закладах вищої освіти, запропоновано подати власні коментарі щодо обов'язкового використання української мови педагогічними працівниками та студентами (Вінтонів, Бойко, 2020, с. 61–75).

Для розв'язання поставленої мети й завдань використано такі методи дослідження: 1) теоретичні: системний аналіз лінгвістичної і соціологічної літератури (уточнення та систематизація поняттєвого апарату, з'ясування типів мовних ситуацій, типів білінгвізму, характеристики мовних середовищ; принципів визначення кількісних і якісних показників мов у білінгвальної ситуації); історико-генетичний метод (установлення змін у мовній політиці; виявлення особливостей розвитку мовних ситуацій та аспектів, які їх зумовлюють); методи математичної статистики (оброблення, підтвердження та узагальнення даних соціолінгвістичного опитування); 2) емпіричні: анкетування (з'ясування комунікативних сфер функціонування мов, їх співвідношення; виявлення ставлення білінгвів до кожної з двох мов, мотивації мовної поведінки); спостереження (підтвердження й доповнення результатів анкетування, з'ясування суб'єктивного сприймання мовно-культурної ситуації, оцінного ставлення до її розвитку) (Бойко, 2021, с. 120–127).

Джерельну базу дослідження становлять 1) нормативні документи профільного міністерства, відповідно до яких у різні роки було регульовано функціонування мов у закладах освіти (накази, листи Міністерства освіти України); 2) показники цільового анкетування учнів 9–11 класів, проведеного авторкою протягом 2019–2020 років у Слов'янську, Бахмуті, Покровську та Маріуполі (загалом 603 анкети: 120 респондентів — закладів середньої освіти Слов'янка, 185 респондентів — закладів середньої освіти Бахмута, 143 респонденти — закладів середньої освіти Покровська, 155 респондентів — закладів середньої освіти Маріуполя); 3) усне мовлення учнів (Бойко, 2021, с. 120–127).

Результати дослідження та обговорення. Для вивчення особливостей функціонування української мови в шкільній освіті Донеччини на початку XXI століття проаналізовано 603 анкети. В опитуванні взяло участь 120 учнів зі Слов'янська, 185 — з Бахмута, 143 — з Покровська та 155 — з Маріуполя. Проаналізуємо результати анкетування представників закладів середньої освіти.

Мовою повсякденного спілкування учнів Слов'янська є українська (39%), російська (38%), українська та російська однаковою мірою (23%), у Маріуполі (65%), Бахмуті (64%) та Покровську (76%) використання російської мови переважає. Лиш 14% школярів, які навчаються у Маріуполі, відзначили, що вживають українську та російську однаковою мірою (рис. 1).

Більше половини опитаних Донеччини впевнені, що володіють українською мовою добре. Хоч школярі, які здобувають знання в закладах освіти Слов'янська зазначили, що їх рівень володіння українською мовою є відмінним (76%). Відповідь «незадовільно» майже відсутня в оцінці сучасної молоді (рис. 2).

На запитання «Як, на Вашу думку, змінилася загальна ситуація щодо вживання української мови у Вашому населеному пункті за останні 10 років?» більшість респондентів зазначили, ситуація змінилася на краще.

Майже усі опитані старшокласники впевнені, що відбулися зміни на краще. Відповідь «Відбулися зміни на краще» на запитання обрали 65% опитаних із Слов'янська, 55% опитаних із Бахмута, 52% опитаних із Покровська. Тільки 50% маріупольських старшокласників наголосили, що нічого не змінилося (рис. 3).

Школярі, які здобувають загальну освіту в Слов'янську (65%) та в Бахмуті (44%) наголосили, що сучасний стан вживання української мови в усіх сферах мовлення відповідає її статусу державної мови, на відміну від учнів, які навчаються у м. Маріуполі.

Респонденти з Маріуполя впевнені, що мова вживається в меншому обсязі, ніж вимагає статус (45%) (рис. 4).

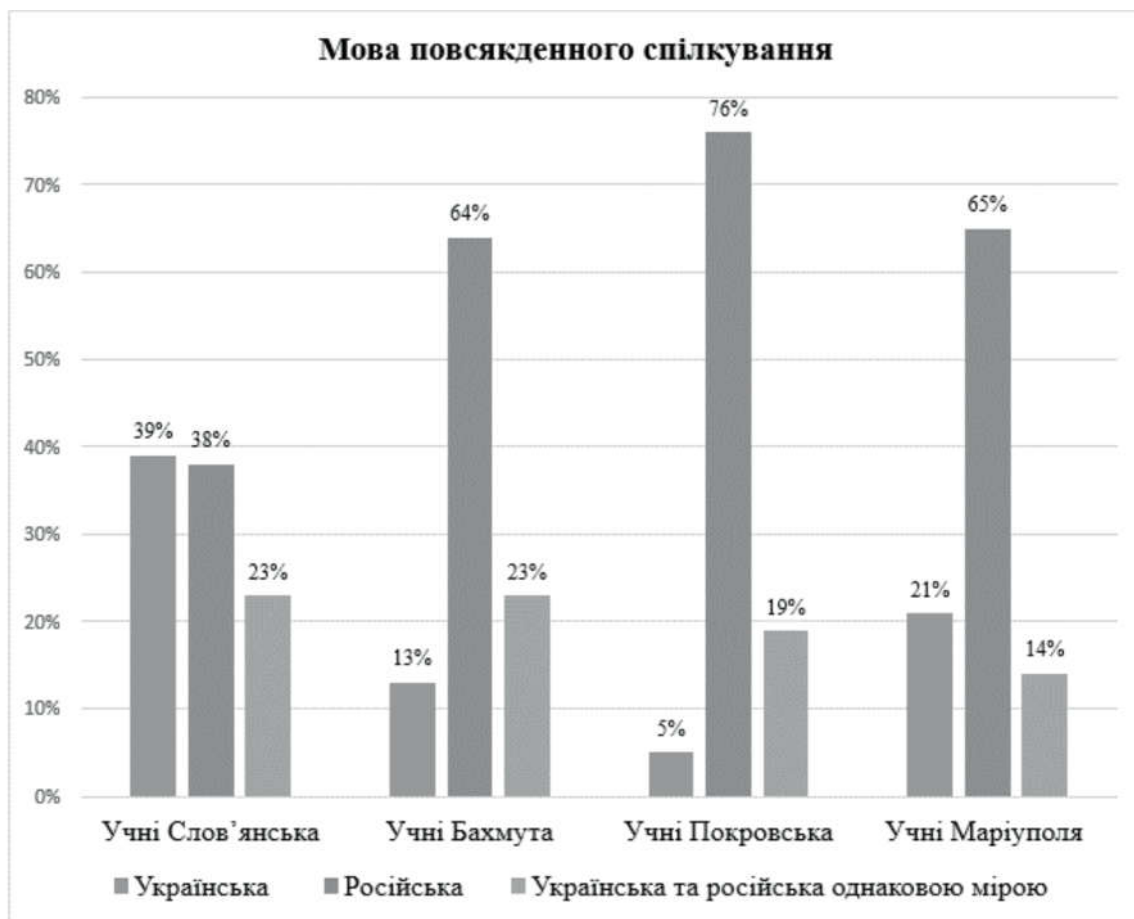

Рис. 1. Мова повсякденного спілкування

Рис. 2. Рівень володіння українською мовою

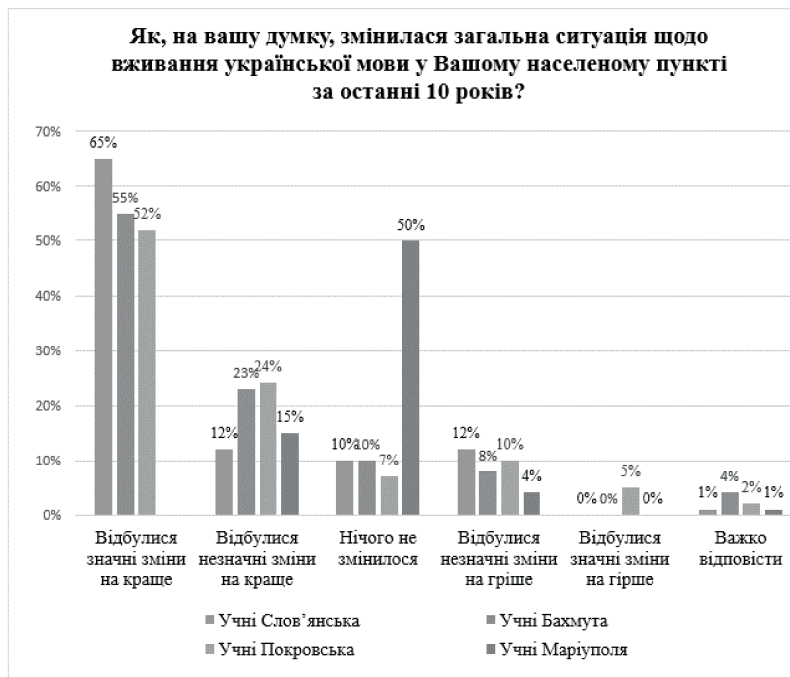

Рис. 3. Зміни в загальній ситуації щодо вживання української мови

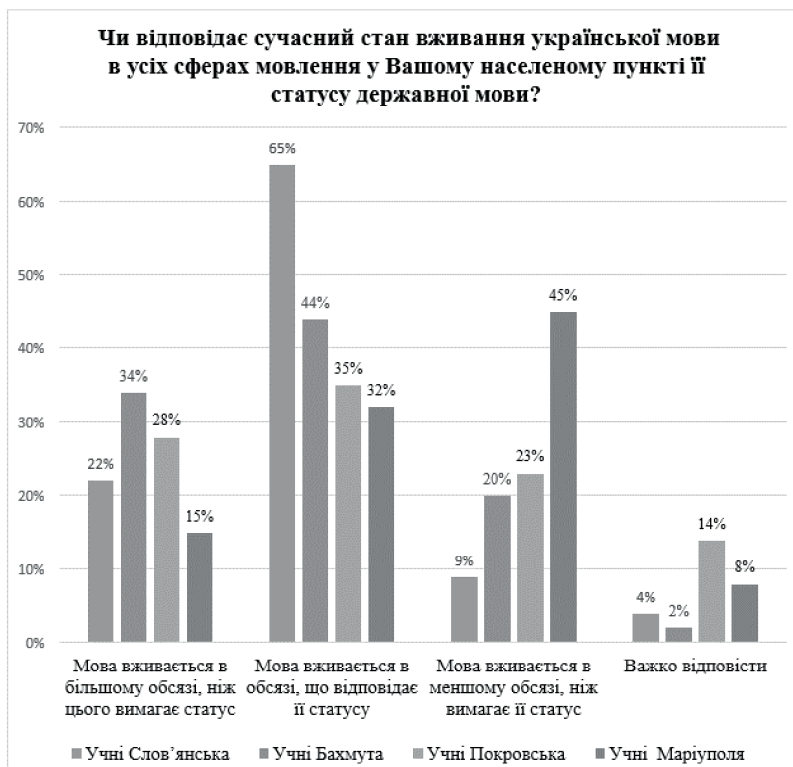

Рис. 4. Стан вживання української мови в усіх сферах мовлення

Однаково відповіли учні та студенти усіх закладів освіти «Якою мовою виконано вивіски освітніх установ у Вашому населеному пункті?». Більше половини опитаних старшокласників висловили подібну думку. Відповідь «Переважно українською» обрали 80% опитаних із Слов'янська, 65% опитаних із Бахмута, 71% опитаних із Покровська, 69% опитаних із Маріуполя.

Учні, які навчаються у м. Слов'янську та м. Бахмуті, зауважили, що у їх навчальному закладі домінує українська мова. Натомість учні з Маріуполя (76%) та Покровська (63%) впевнені, що мовою спілкування є українська і російська однаковою мірою (рис. 5).

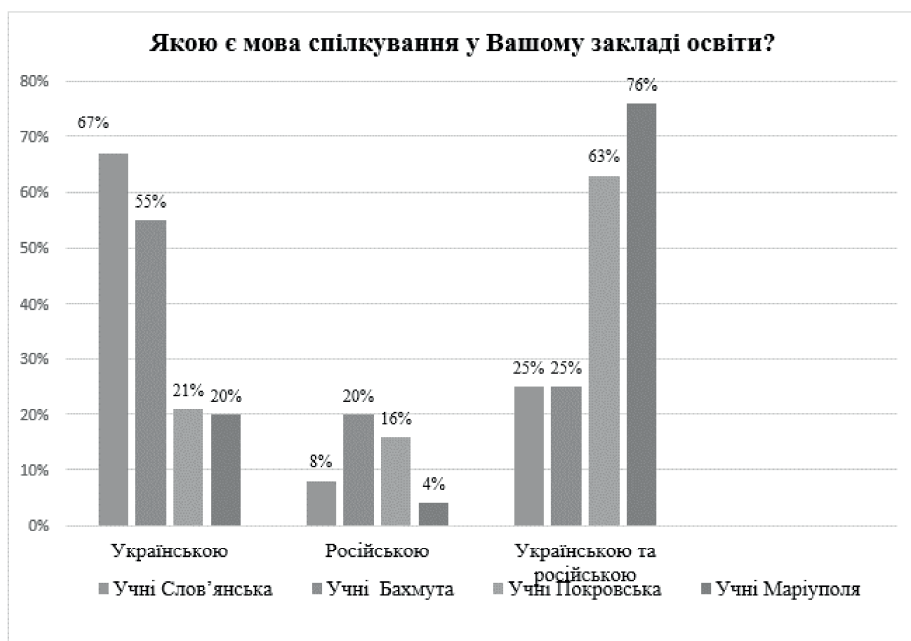

Рис. 5. Мова спілкування у закладі освіти

Школярі, які навчаються у школах Слов'янська та Бахмута, наголошують, що більше половини вчителів використовують українську мову під час уроків. Респонденти зі Слов'янська (56%),

Бахмута (63%) і Маріуполя (75%) засвідчили, що значно менше половини вчителів послуговуються українською мовою поза заняттями (рис. 6).

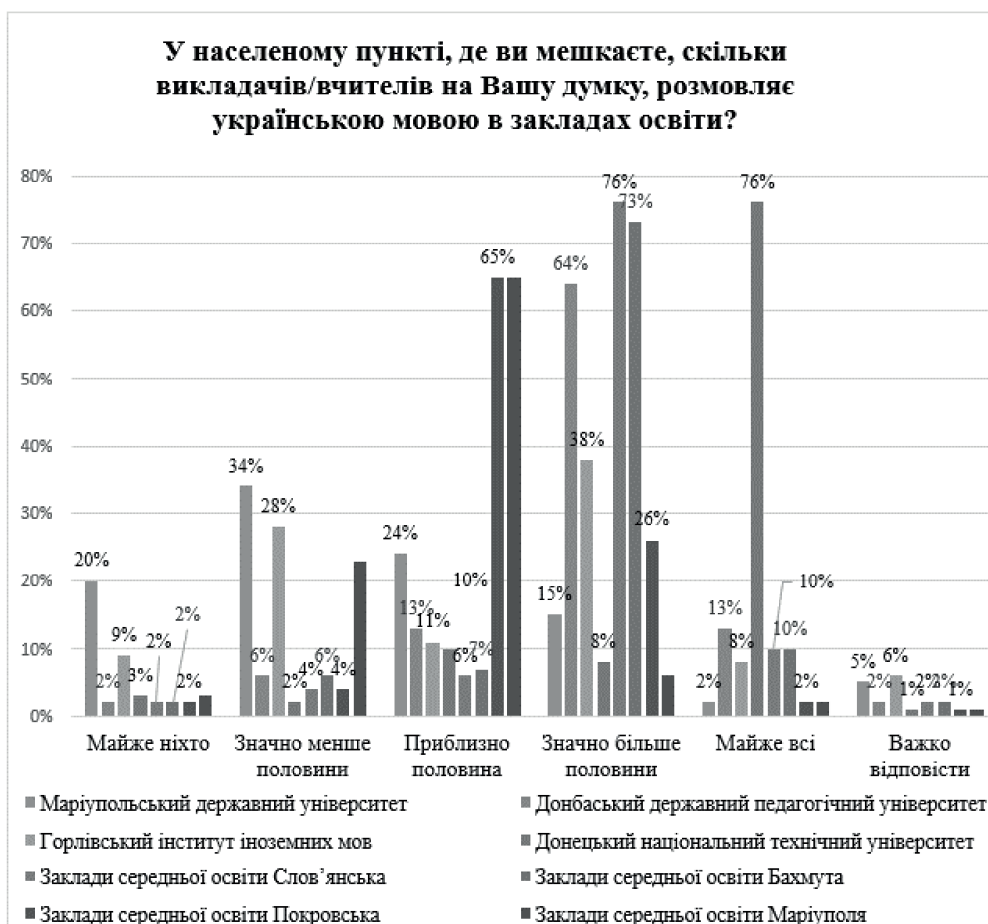

Рис. 6. Мова освітнього простору (вчителі)

Більше половини респондентів зі Слов'янська (56%) та Бахмута (54%) звертаються до вчителів українською та російською мовами. У Покровську

частка російськомовних учнів становить 45%, а у Маріуполі — 62% (рис. 7).

Рис. 7. Мова освітнього простору (учні)

На запитання школярів більша частина вчителів відповідають державною мовою. Частка російськомовних вчителів найбільша в закладах освіти Покровська (48%) та Маріуполя (51%). Натомість педагогічні працівники Слов'янська (77%) та Бахмута (65%) надають перевагу державній мові.

В опитувальнику було запитання відкритої форми «Чи погоджуєтесь Ви з тим, що у робочий час в навчальних закладах із навчанням українською мовою педагогічними працівниками та студентами має обов'язково використовуватись українська мова? Відповідь аргументуйте». Відповіді учнів підтверджують визначальну роль української мови. 86% опитаних школярів впевнені, що в робочий час в закладах освіти педагогічні працівники та учні повинні обов'язково послуговуватись державною мовою (Бойко, 2021, с. 120–127).

Відповідаючи на запитання про те, які наслідки має двомовність в закладах середньої освіти, учасники масового опитування мали змогу обрати відповіді: «Це не має жодних наслідків», «Наслідки позитивні, бо ми отримуємо досвід користування двома мовами», «Наслідки негативні, бо, перебуваючи у двомовному середовищі, ми не знаємо на високому рівні ні тієї, ні тієї мови», «Наслідки негативні, бо мови під час паралельного використання сплутуються через що ми робимо більше помилок» (Бойко, 2021, с. 120–127).

Майже 74% респондентів переконані — наслідки негативні (обрали варіанти відповіді «Наслідки негативні, бо, перебуваючи у двомов-

ному середовищі, ми не знаємо на високому рівні ні тієї, ні тієї мови») 43% і 31% «Наслідки негативні, бо мови під час паралельного використання сплутуються через що ми робимо більше помилок»). Натомість тих, хто вважає двомовність в закладах освіти перевагою, — трохи більше 25% (відповідь 17% «Наслідки позитивні, бо ми отримуємо досвід користування двома мовами» і 9% «Це не має жодних наслідків»).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз відповідей на питання анкети показав, що власна оцінка мовцями свого ступеня володіння мовами відмінна від реального використання мови в процесі комунікації. У закладах середньої освіти Слов'янська кількість українськомовних учнів та вчителів найбільша. Водночас відповіді школярів з Маріуполя та Покровська доводять, що під час занять учні та педагогічні працівники досі послуговуються російською мовою.

Як засвідчили результати соціологічного дослідження, сучасні школярі усвідомлюють, що українська мова повинна стати ключовою у всіх сферах спілкування, бо саме українська мова є важливим чинником консолідації українського суспільства, гарантією збереження національної ідентичності українського етносу й державної єдності України. Українська нація й держава повинні забезпечити відродження українського мовного простору й зробити спробу захистити українську мову (Вінтонів, Бойко, 2020, с. 61–75).

ДЖЕРЕЛА

1. Бойко, М. (2020). Мовна ситуація у сфері шкільної та вищої освіти Донецчини на початку XXI століття (за результатами соціолінгвістичного дослідження). *Мовознавчий вісник*, 29, 120–127. <http://ling-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4149/4430>
2. Вінтонів, М., Бойко, М. (2020). Мовна ситуація в освітньому просторі Донецчини на початку XXI століття. *Mundo Eslavo*, 19, 61–75.
3. Виноградов, О. Ключева, О. (2006). Двомовність: причини і наслідки (на матеріалі українсько-мовної преси міста Донецька). *Лінгвістичні студії*, 15, 28–34.
4. Данилевська, О. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
5. Загнітко, А., Кудрейко, І. (2009). Динаміка мовної самоідентифікації мешканців Донецчини. *Світосгляд*, 3, 24–29.
6. Масенко, Л. (2010). *Нариси з соціолінгвістики*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
7. Тараненко, О. (2003). Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*, 2–3, 30–55.
8. Шевчук-Ключева, О. (2015). *Українське усне мовлення Донецчини: монографія*. Вінниця: Видавництво «Твори».

REFERENCES

1. Boiko, M. (2020). Movna sytuatsiia u sferi shkilnoi ta vyshchoi osvity Donechchyny na pochatku XXI stolittia (za rezultatamy sotsiolinhvistychnoho doslidzhennia) [Language situation in the field of school and higher education in Donetsk region at the beginning of the XXI century (according to the results of sociolinguistic research)]. *Movoznavchyi visnyk* [Linguistic Bulletin], 29, 120–127. <http://ling-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4149/4430> [in Ukrainian].
2. Vintoniv, M., Boiko, M. (2020). Movna sytuatsiia v osvitnomu prostori Donechchyny na pochatku XXI stolittia [The language situation in the educational space of Donetsk region at the beginning of the XXI century]. *Mundo Eslavo*, 19, 61–75 [in Ukrainian].
3. Vynogradov, O. Kliuzheva, O. (2006). Dvymovnist: prychny i naslidky (na materialy ukrainskomovnoi presy mista Donetska) [Bilingualism: causes and consequences (on the materials of the Ukrainian-language press of the city of Donetsk)]. *Linhvistychni studii* [Linguistic studies], 15, 28–34 [in Ukrainian].
4. Danylevska, O. (2019). *Ukrainska mova v ukrainskii shkoli na pochatku XXI stolittia: sotsiolinhvistychni narysy* [Ukrainian language in the Ukrainian school at the beginning of the XXI century: sociolinguistic essays]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
5. Zahnitko, A., Kudreiko, I. (2009). Dynamika movnoi samoidentyfikatsii meshkantsiv Donechchyny [Dynamics of language self-identification of Donetsk region residents]. *Svitohliad* [Ideology], 3, 24–29 [in Ukrainian].
6. Masenko, L. (2010). *Narysy z sotsiolinhvistyky* [Essays on sociolinguistics]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
7. Taranenko, O. (2003). Movna sytuatsiia ta movna polityka v suchasni Ukraini (na zahalnoslovianskomu tli) [Language situation and language policy in modern Ukraine (against the Slavic background)]. *Movoznavstvo* [Linguistics], 2–3, 30–55 [in Ukrainian].
8. Shevchuk-Kliuzheva, O. (2015). *Ukrainske usne movlennia Donechchyny: monohrafiia*. Vinnytsia: Vydavnytstvo «Tvory» [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 28.09.2021.

Прийнято до друку: 22.10.2021.